

---

## LOVASNÉ AVATÓ JUDIT\*

---

### Főbb demográfiai folyamatok 1990 és 2005 között

#### Main demographic processes in Hungary between 1990 and 2005

This study describes, how changed demographical processes in Hungary and presents the main theoretical explanations of these changes.

Napjainkban változatlanul elterjedt téma a hétköznapi életben is a demográfiai folyamatok alakulása, valamint ezek társadalmi-gazdasági következményei. Az említett jelenségek többszörösen is jogos igényt tarthatnak a közfigyelemre: a lakosság érintett egyrészt, mint a demográfiai folyamatok közvetlen szereplője, másrészt, mint következményeinek elviselője.

A társadalmi változások lassabban mennek végbe, mint a gazdaságiak. Ennek ellenére meglepő, hogy a gazdasági és környezeti feltételekben, az utóbbi évtizedben lezajlott változások ellenére, a demográfiai folyamatok tendenciái nem változtak.

#### A főbb változások jellemzése

Az elmúlt évszázad főbb demográfiai változásai az alábbiakban foglalhatók össze:

- a fejlett országokban mindenütt trendszerűen csökken a termékenység az első világháború óta (a baby-boom éveitől eltekintve);
- a házasság intézménye tovább veszít szerepéből;  
⇒ házassodási ráták gyorsulva csökkennek;  
⇒ válási arányszámok nőnek;  
⇒ egyre gyakoribbak az egyszülős háztartások;  
⇒ élettársi kapcsolatok aránya nő;  
⇒ a tudatosan gyermektelen párok aránya nő;
- időskori halandóság egyre javul.

A fentebb említett változások fontosabb következményei:

- a népesség gyors öregedésnek indul (egyrészt csökken a születések száma, másrészt javul az időskori halandóság);
- egyre nő az eltartottsági teher<sup>1</sup>;
- a fejlett országok zömében negatív a természetes szaporulat;
- az európai országok zöme migrációs célországgá válik.

A magyarországi jellemezően hasonlóak a felsoroltakhoz, a következő sajátosságokkal:

- a rendszerváltás felerősítette a korábban megindult folyamatokat

---

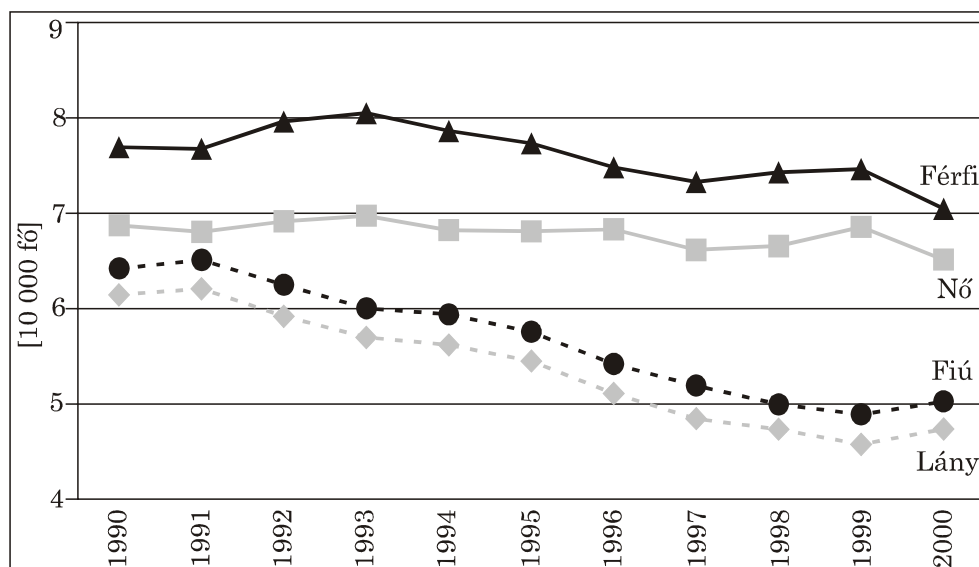
\* BGF Külkereskedelmi Főiskolai Kar, Módszertani intézeti tanszéki osztály, főiskolai adjunktus.

<sup>1</sup> Egységnyi aktív kereső korúra hány inaktív kereső korú jut.

- ⇒ a preferencia-rendszer változása miatt a gyermekvállalás hátrébb szorult a rangsorban;
- ⇒ fiatalok fokozódó munkanélkülisége;
- ⇒ házasságkötési életkor egyre későbbre tolódik (ezt segíti a felsőfokú végzettségűek arányának emelkedése is);
- ⇒ az első gyermek az anyák egyre későbbi életkorában születik;
- a népesség halandósági mutatói (a csecsemőhalandóság kivételével) Európa legrosszabbjai között találhatók.

Az említett riasztó halandósági helyzetet a nem megfelelő életmódra és a rossz egészségi állapotra szokták visszavezetni, mivel a magyar népesség káros szenvedélyei (alkohol-, szénhidrát-, zsiradék-fogyasztás, dohányzás) nem kiugróan magasak az EU többi országához képest.

Magyarország népessége 1990 óta 284 000 fővel csökkent, úgy, hogy a községekben élők száma 2001-ig 69 000 fővel nőtt. A népsűrűségben változatlanul nagyok a szélsőségek: a legsűrűbben lakott régió Közép-Magyarország (411 fő/km<sup>2</sup>), a legritkábban a Dél-Dunántúl (69 fő/km<sup>2</sup>). A nemek egyenlőtlensége is tovább fokozódott, elsősorban az előregedésnek köszönhetően. Országosan 1000 férfira 1107 nő jut, a legtöbb Közép-Magyarországon (1107), a legkevesebb a Közép-Dunántúlon (1069).



1. ábra  
Élveszületések és halálozások Magyarországon nemenként<sup>1</sup>

Életkorokra bontva az állandó, kezdeti „férfi”-többség 35 éves életkor után kiegyenlítődik, és 40 éves kor után egyre fokozódik a nők számbeli fölénye. A fenti

<sup>1</sup> Forrás: KSH-évkönyvek.

ábráról is látható, hogy az élveszületéseknél a fiúk számbeli fölénye a teljes vizsgált időszak során megfigyelhető. Valószínűleg biológiai okokra vezethető vissza, hogy az újszülöttek nemek szerinti aránya szinte állandó. A férfiak végig magasabb mortalitása okozza, hogy arányuk egyre csökken a népességben belül, bár az utóbbi egy-két évben a halandóságuk gyorsabban javult, mint a nőké. 2001 óta a 100 felnőtt-korúra jutó idős száma 32-ről 34-re nőtt, a gyermekkorúak száma 26-ről 25-re csökkent. Így 10 aktív kereső korúra jut 4,57 inaktív 0-14+65- korú, avagy kicsit több mint 2 aktív kereső korú tart el 1 inaktív korút. Emiatt az eltartottsági teher különösen kedvezőtlenül alakul: nem a gyermekkorúak arányának növekedése miatt romlik, hanem a 65 és idősebbek arányának emelkedése miatt. Jusson eszünkbe: nem mindenki aktív kereső, aki megfelelő korú! Ugyanez a mutató Japánban 1,994 (majdnem 20 % a 65- évesek aránya!), Kínában 2,47 (20,3% a 0-14 évesek aránya). Európa viszonylag magas termékenységű országai közül Írországban 2,125; Franciaországban 1,865. A legalacsonyabb termékenységű országokban a Romániára jellemző érték 2,257, Csehorszáé 2,42, Észtorszáé 2,11. A korösszetétel is erős területi különbségeket mutat: a gyermekkorúak aránya Budapesten a legalacsonyabb (12%), a községekben a legmagasabb (18%).

1. táblázat

A 15 éves és idősebb népesség Magyarországon családi állapot szerint és nemenként (%)<sup>1</sup>

Családi állapot	Férfi			Nő		
	1990	2001	2005	1990	2001	2005
Nőtlen, hajadon	25,1	35,9	35,3	15,9	22,1	24,0
Házass	64,6	55,6	52,4	58,1	49,4	46,5
Özvegy	3,9	3,8	4,3	17,8	18,5	18,9
Elvált	6,4	7,7	8,1	8,2	10,0	10,6
Élettársi kapcsolatban él	3,2	7,6	9,3	2,9	6,6	8,2

A házassok aránya egyre csökkent, a nőtleneké, hajadonoké egyre nőtt, és a férfiaknál az élettársi kapcsolatban élők aránya 2005-ben meghaladta az elváltakét. Itt is jól látható a két nem eltérő korösszetételéből következő aránykülönbség: a nőknél kiugróan magas az özvegyek aránya, és az élettársi állapot a legkisebb arányú.

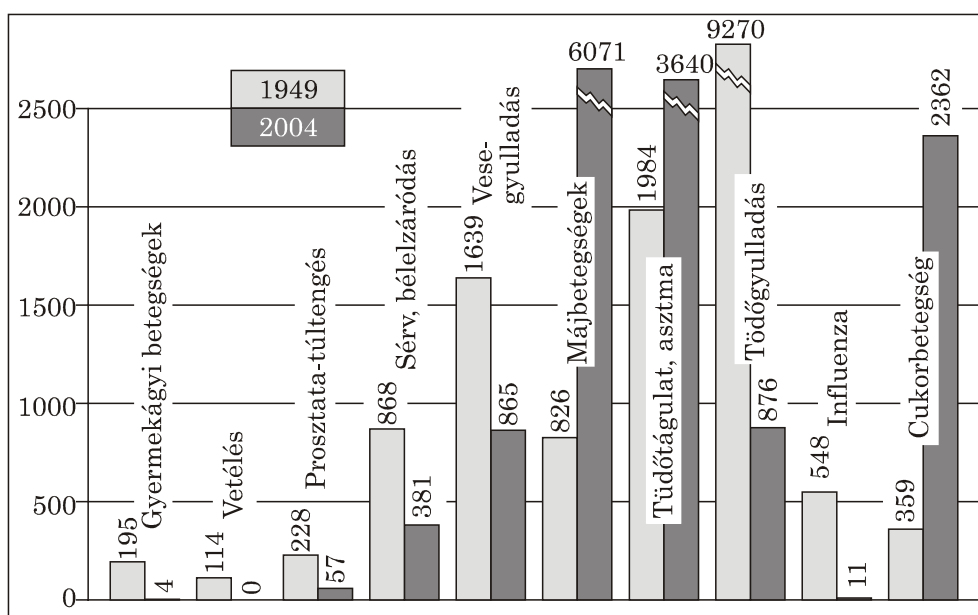
A férfiak családi állapota kevésbé alakul a lakóhely típusának függvényében (kivéve az elváltakat, mely a fővárosban 1/3-dal magasabb a községeknél). A nők családi állapota településtípus szerint igen különbözik: városokban 8%-kal magasabb a hajadonok aránya, mint a községekben (20%), a házassoknál pont fordítva (Budapesten 39%, községekben 51% házass), az özvegyek aránya a községekben magasabb, az elváltaké a városban.

<sup>1</sup> Forrás: KSH-évkönyvek.

Korcsoporonként vizsgálva a házasodási hajlandóságot 2005-ben először a harmincasok házasodási gyakorisága magasabb volt, mint a huszonéveseké.

Elvált nők és szülőképes korú hajadonok termékenysége emelkedik, házasoké csökken, elméleti termékenységi kor a gyakorlatban egyre szűkül, a 15-19 éveseké magasabb, mint eddig bármikor (de ez kevés a későbbi korosztályok kiesésének pótlásához).

A halálokok súlyát érdemes megvizsgálni, mert a népesség egészségi állapotát, életmódját jól jellemzi. A változás sokkal szemléletesebb, ha időben nagyobb távolságot fog át.



2. ábra

A halálozások száma néhány betegségi típus szerint 1949-ben és 2004-ben<sup>1</sup>

A már említett életmódbeli változások jól követhetők. A gyermekegyes betegségekben elhunytak számának csökkenése az egészségügyi ellátó-rendszer fejlődésének is köszönhető, a májbetegségekben meghaltak számának nagyságrendbeli növekedése viszont egyértelműen az életmódbeli változásoknak tudható be. Ugyanez jellemző a cukorbetegség, mint halálokok súlyának növekedésére is.

A kvantitatív jellemzők mellett elengedhetetlen, hogy a minőségi változásokra is kitérjünk.

<sup>1</sup> Forrás: Demográfiai évkönyv, 2004. KSH.

2. táblázat  
A 15 éves és idősebb népesség iskolai végzettség szerint  
(a megfelelő korúak százalékában)<sup>1</sup>

Év	15 éves és idősebb	18 éves és idősebb	25 éves és idősebb
	népességből legalább		
	8 általánost végzett	középiskolát végzett	felsőfokú végzettségű
1970	51,3%	15,5%	4,2%
1980	66,1%	23,4%	6,5%
1990	78,1%	29,2%	10,1%
2001	88,8%	38,2%	12,6%
2005	91,6%	42,6%	14,7%

A népesség iskolázottsága is javult: a népességen belül egyre nagyobb arányban képviseltetik magukat a felsőfokú végzettségűek. Ez a népesség egyéb-, minőségi és életmódbeli jellemzőinek javulását is maga után vonja (például a halandóság szoros, negatív korrelációs kapcsolatban áll a végzett osztályok számával).

A lakosság gazdasági aktivitása csökkent, főleg a fiatalok és az idősebbek körében. A vezető, értelmiségiek aránya az összes foglalkoztatotton belül nőtt (16,2%-ról 22,1%-ra), egyéb szellemi foglalkozásúak és a szolgáltatásban dolgozók aránya is nőtt (4,3%-kal, 6,9%-kal), az iparban foglalkoztatottaké csökkent (10,7%-kal).

A lakosság jövedelmi különbségei nőttek: ha a fogyasztás felől közelítjük (ami könnyebben mérhető), akkor a legalsó jövedelmi decilisbe tartozók kiadásai a felső decilisének  $\frac{1}{4}$ -e. A lakosság fogyasztása (a rezidens háztartásoké alapján) a KSH adatai szerint 2003-ig gyorsulva nőtt, ezután viszont lassult az emelkedés. Ezt igazolják a kiskereskedelmi adatok is (3. táblázat).

Az élveszületések alakulásánál ki kell emelni a szülők iskolai végzettségét, mint egyrészt hatótényezőt, másrészt, mint a jövő generációi szempontjából (halandóság, életmód stb.) kiemelkedően fontos jellemzőt (4. táblázat).

Szemmel látható, hogy fennáll az összefüggés a szülők iskolázottsága között: a hasonló végzettségű szülőpárok a tipikusak (a kapcsolat közepesen erős). Az apák átlagos iskolai végzettsége ekkor 9,8 osztály volt, az anyáké 10,2.

2002-re a szülők iskolai végzettsége emelkedett (11,8- illetve 11,5 osztály). Érdekes, hogy 2002-re az anyák végzettsége lett az alacsonyabb, az összefüggés viszont erősödött, elérte az erős szintet. Sajnos a két táblázat nem egészen hasonlítható össze, a végzett osztályok száma szerinti kategóriák nem felelnek meg egymásnak pontosan. Az azonos felépítésű táblázatok elkészítése megghiúsult, mert az adatok nem álltak rendelkezésre a megfelelő tagolásban (5. táblázat).

<sup>1</sup> Forrás: KSH-évkönyvek és a szerző saját számításai.

3. táblázat  
A kiskereskedelmi forgalom termékcsoportos volumenének változása,  
2000-2005 (előző év=100%)<sup>1</sup>

Ágazat	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Élelmiszer és élelmiszer jellegű vegyes	96,4	103,9	110,8	108,1	102,8	104,4
Textil, ruházati és lábbeli	90,4	106,0	108,0	113,5	100,9	106,5
Bútor, műszaki cikk és vasáru	121,1	101,4	103,7	108,9	110,7	106,7
Kulturális és egyéb	90,2	109,8	110,4	111,7	109,2	105,0
Iparcikk jellegű vegyes	105,7	107,5	111,0	107,5	102,6	105,4
Gyógyszer, gyógyászati termék, illatszer	94,7	102,2	107,8	104,1	108,6	111,6
Használatcikk	75,8	121,6	118,1	136,2	118,0	102,3
Csomagküldő	106,4	102,1	105,1	120,9	145,9	115,6
Összesen	100,8	104,3	108,7	109,0	105,7	105,6
Gépjármű és alkatrész	110,2	225,2	122,2	111,1	106,8	101,6
Gépjármű-üzemanyag	99,7	109,8	107,7	100,3	103,2	102,6
Összesen	102,0	105,4	110,7	108,4	105,6	104,5

4. táblázat  
Élveszületések a szülők iskolai végzettsége szerint 1990-ben<sup>1</sup>

Anyanya	által végzett osztályok száma								Összesen
	0	1-3	4-5	6-7	8	9-12	13-X	ismeretlen	
Apa									
0	48	12	16	24	109	33	6	0	248
1-3	28	37	49	56	64	3	0	0	237
4-5	38	49	153	89	176	2	0	0	485
6-7	55	58	141	389	544	5	1	0	1 193
8	166	170	604	1 435	49 035	18 127	2 605	20	72 162
9-12	2	6	16	23	7 057	14 238	4 649	2	25 993
13-X	2	2	6	3	987	5 138	9 823	0	15 961
Ismeretlen	238	214	619	1 330	5 841	871	248	17	9 378
Összesen	577	548	1 604	3 349	63 813	38 417	17 332	39	125 679

<sup>1</sup> Forrás: KSH.

5. táblázat  
Élveszületések a szülők iskolai végzettsége szerint 2002-ben<sup>1</sup>

Anya	által végzett osztályok száma						Összesen
	0-7	8	10	12	15-	ismeretlen	
0-7	573	1 101	144	21	1	2 013	3 853
8	485	8 613	5 126	1 065	128	6 256	21 673
10	46	3 227	13 393	3 424	421	2 184	22 695
12	6	1 614	10 980	12 508	3 864	2 005	30 977
15-	1	179	1 676	4 543	10 426	627	17 452
Ismeretlen	3	4	0	1	0	146	154
Összesen	1 114	14 738	31 319	21 562	14 840	13 231	96 804

## A termékenység alakulásának elmélete

A demográfiai folyamatok közül a jelen cikk keretei közé az élveszületések összefoglaló vizsgálata fér el. A halálozás biztosan bekövetkező esemény, míg a születését többféle társadalmi – gazdasági – szociológiai körülmény befolyásolja. Érdekes jelenség, hogy évtizedek óta a felmérések alapján a tervezett gyermekszám szinte változatlan, ellenben a tényleges tendenciaszerűen csökken. A változások fő magyarázatait az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

- gyakorlati
  - ⇒ bizonytalanság nő (állás, jogi környezet stb.);
  - ⇒ felsőfokú képzésben résztvevők aránya nő;
  - ⇒ partnerkapcsolatok átalakulnak;
- elméleti
  - ⇒ értékrend-váltás (PHILIPOV, DOBRITZ);
  - ⇒ a gyermek tőkejóság;
  - ⇒ a gyermek a szülők szempontjából a tartós fogyasztási cikkek jellemzőivel rendelkezik (BECKER, CALDWELL, CIGNO, BARROW elmélete).

PHILIPOV elmélete szerint az alábbi okok miatt volt magasabb a termékenység a kelet-európai országokban a rendszerváltás előtt, mint utána:

- a totalitárius rendszerekben a választási lehetőségek korlátozottabbak, ezért nagyobb valószínűséggel választják a családi életformát;
- a nők magas munkaerő-piaci részvételét ellensúlyozta az állami gyermekgondozási-ellátási rendszer;
- hosszú távú kulturális hagyományok;
- a rendszerváltás után:

<sup>1</sup> Forrás: KSH.

⇒ gazdasági változások (elszegényedés, munkanélküliség, jövedelemcsökkenés, gyermeknevelés költségei nőttek, a visszafordíthatatlan következményekkel járó döntéseket – házasság, gyerekvállalás – elhalasztják);

⇒ individualizáció, a személyes autonómia növekedett.

Az elméletnek ellentmond a tapasztalati adatsor, amelynek alapján a termékenység-csökkenés általános a fejlett országokban is, valamint a csökkenés már a rendszerváltás előtt elkezdődött Kelet-Európában.

A közgazdaságtan kétféle megközelítésben vizsgálja a termékenység alakulását: az egyik szerint a gyermek tőkejóság: jövőbeni megtérülésű befektetésként vizsgálják. A gyermekvállalást későbbi hozama alapján (gyerekmunka, időskori gondoskodás) mérlegelik. Ebből a szemléletből az időhorizontot figyelembe véve következik a születésszám csökkenése: túl nagy a jövőbeni bizonytalanság ennél a „befektetési formánál”, ennél biztosabb befektetési lehetőségekkel találkozhatunk (például az értékpapír-piacon). Másik korlátot jelent a nyugdíj-ellátási rendszer kiépítése: csökkenti a tőkepiaci kockázatot az időskori jövedelem biztosításában. Ugyan elméletileg fellép egy ellentétes hatás is, amely szerint a nyugdíjbiztosítás másik hatásaként csökken a megtakarítási hajlandóság, ami növeli az elkölthető jövedelem emelkedésén keresztül a születések számát, de a gyakorlati tapasztalatok alapján elmondhatjuk, hogy az utóbbi hatásnál erősebb a termékenységet csökkentő következmény.

A másik megközelítést továbbvezetve (gyermek, mint tartós fogyasztási cikk) ha nőnek a gyermeknevelés költségei, akkor a termékenységnek csökkennie kéne, illetve, ahogy emelkedik a családok életszínvonala, úgy kéne emelkednie a termékenységnek is. Ennek a gondolatmenetnek a gyakorlattal való ellentmondását úgy oldották fel, hogy a család nagysága és a gyermek minősége helyettesítik egymást. A másik lehetőség ennek alapján az, hogy a jövedelem emelkedésével a családok a nevelés minőségének a javítását részesítik előnyben. Az, hogy össztársadalmi szinten a jövedelem, a juttatások emelkedésének melyik hatása dominál (a születések száma hogyan alakul), az attól függ, hogy az adott társadalomban milyen a különböző magatartású háztartások aránya.

A fentiek alapján az elmélet alátámasztja a termékenység eddigi alakulásában megfigyelt csökkenő trendet. Egy önmagát erősítő folyamat alakul ki: az időskori nyugdíj-rendszerek kialakulása és elterjedése csökkenti a termékenységet, ez viszont növeli az igényt az időskori nyugdíj fenntartására, sőt kiterjesztésére. Természetesen a termékenység csökkenése nem csak a társadalombiztosítás bevezetésének következménye, csak egy tényező, amivel kölcsönhatásban áll. Érdeemes belegondolnunk abba, hogy a felnövekvő generációk egyre kisebb létszáma mellett lassan belépnek az öregségi nyugdíjban részesülők körébe a RATKÓ-korszakban születettek, és ez milyen következményekkel fog járni a társadalombiztosítási rendszerre nézve...



## Irodalomjegyzék

- OHLIN, GORAN: Economic Theory Confronts Population Growth (Economic Factors in Population Growth, ed. A. J. COALE): Macmillan Press LTD 1976. (ISBN 333 17955 2)
- GUILLAMOUNT, PATRIK: The Optimum Rate of a Population (Economic Factors in Population Growth, ed. A. J. COALE): Macmillan Press LTD 1976. (ISBN 333 17955 2)
- SAUVY, ALFRED: The Optimal Change of a Population (Economic Factors in Population Growth, ed. A. J. COALE): Macmillan Press LTD 1976. (ISBN 333 17955 2)
- SCHULTZ, T. PAUL: Determinants of Fertility: a Micro-economic model of Choice (Economic Factors in Population Growth, ed. A. J. COALE): Macmillan Press LTD 1976. (ISBN 333 17955 2)
- LERIDON, H.: The Role of Economic Factors in Birth-Rate Trends and Fluctuations (Economic Factors in Population Growth, ed. A. J. COALE): Macmillan Press LTD 1976. (ISBN 333 17955 2).
- LESTHAEGHE, R. – WALLE, E. VAN DE: Economic Factors and Fertility Decline in France and Belgium (Economic Factors in Population Growth, ed. A. J. COALE): Macmillan Press LTD 1976. (ISBN 333 17955 2).
- HERMALIN, ALBERT I.: Empirical Research in Taiwan on Factors Underlying Differences in Fertility (Economic Factors in Population Growth, ed. A. J. COALE): Macmillan Press LTD 1976. (ISBN 333 17955 2)
- SOVANI, N. V.: A Comparative Study of Population and Agricultural Change in Some Countries of the ECAFE Region (Economic Factors in Population Growth, ed. A. J. COALE): Macmillan Press LTD 1976. (ISBN 333 17955 2)
- PHILIPPOV, DIMITER: Fertility and Family Surveys in Countries of the ECE Region. Standard Country Report Bulgaria: United Nations New York and Geneva, 2001 (ISBN 92 1 116782 5)
- Population, Resources and the Environment – The Critical Challenges, UNFPA 1991 (ISBN 0 89714 101 6)
- GÁL RÓBERT IVÁN, SZÁNTÓ ZOLTÁN (szerk.): Cselekvésmélet és társadalomkutatás – In memoriam CSONTOS LÁSZLÓ. Közgazdasági Szemle Alapítvány Budapest, 2003.
- LENGYEL GYÖRGY, SZÁNTÓ ZOLTÁN (szerk.): A gazdasági élet szociológiája. Aula, Budapest 1994.